

Elżbieta Mazur*

Grzegorza Piramowicza „służba piórem” i jej wpływ na tradycje dobrego wychowania oraz aksjologię edukacyjną – w perspektywie dydaktyki literatury

Grzegorz Piramowicz's 'Service with the Pen' and Its Influence on the Traditions of Good Education and Educational Axiology – in the Perspective of Didactics of Literature

Abstract: The article presents the creative biography of Grzegorz Piramowicz and his contribution to the Commission of National Education and emphasises the influence of this activity on the traditions of good education and educational axiology. The sketch is divided into two parts. The first discusses the biography of the Enlightenment Jesuit and his 'service with the pen', evidenced by his works, among others: *Powinności nauczyciela* and *Wymowa i poezja dla szkół narodowych*. This made it possible to emphasise the role of methodological guides and textbooks in education and upbringing, and to highlight the role of the art of words in education. Piramowicz's significant body of work, including his fundamental treatise *Powinności nauczyciela* (The Teacher's Obligations), made it possible to draw attention to the timeliness of the work and its importance in contemporary educational discourse. Referring to this statement, the second part of the article discusses the role of axiological education in the perspective of the didactics of literature, including the characteristics of a good teacher, competences, imponderables and the influence of selected readings on the recognition, understanding and respect of values (on the example of the interpretation of Zbigniew

* Elżbieta Mazur (ORCID: 0000-0001-6986-9386) – dr hab. prof. UR, Uniwersytet Rzeszowski, kontakt: elmazur@ur.edu.pl.

Herbert's poem, *Potęga smaku* [The Power of Taste]). In the conclusion, several postulates were formulated, emphasising that school education and the education of students – apart from developing skills and acquiring knowledge – should serve the purpose of education and take into account the ethical dimension of thinking.

Keywords: Grzegorz Piramowicz, education, upbringing, axiological education, didactics of literature.

Curriculum vitae Grzegorza Piramowicza

Grzegorz Piramowicz (1735–1801) był jezuitą, pedagogiem, nauczycielem, doktorem teologii, wykładowcą, znawcą poetyki, poetą. Był też kaznodzieją i znakomitym mówcą. Gruntowne wykształcenie, otwarty umysł, doświadczenia z podróży do krajów europejskich, sprawiły, że w epoce Oświecenia Piramowicz miał znaczący wpływ na edukację, a jego działalność pedagogiczna do dziś oddziałuje na tradycje dobrego wychowania. Dodać trzeba, że wkład autora *Powinności nauczyciela* w dzieje polskiej oświaty – jako jej reformatora – przypadł na czas Oświecenia stanisławowskiego, a zarazem trudny okres rozbiorów Polski.

Prezentując biografię twórczą Piramowicza, warto przypomnieć, że urodził się 25 listopada 1735 r. we Lwowie w wielodzietnej rodzinie kupców o ormiańskich korzeniach. Był najstarszym z jedenaściorga dzieci Jakuba Piramowicza, tytularnego sekretarza króla Augusta III i pochodzącej z mieszczańskiego rodu lwowskiego Anny z Nikorowiczów¹. Jako dziewięcioletek, w 1744 r. został

- 1 K. A. Boreczek, *Prywatne życie Grzegorza Piramowicza*, w: *Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, red. K. A. Boreczek, A. A. Witusik, Kurów 2001, s. 63; por. A. Knot, *Nowe przyczynki do biografii księdza Grzegorza Piramowicza*, Kraków 1936, s. 10. Opracowanie Knota napisane zostało w roku jubileuszowym – 200 lat od urodzenia Piramowicza, a wydane rok później. Autor broszury zaznacza, że biografia i działalność jezuitę, „największego pedagoga doby Komisji Edukacji Narodowej” nie doczekała się wyczerpującej monografii naukowej. Jako przyczynkarską wymienia rozprawę Władysława Wisłockiego, *Poczet chronologiczny prac drukowanych i rękopiśmiennych Grzegorza Piramowicza* (1877), za ogólnikową uznaje Stanisława Potockiego, *Pochwałę Grzegorza Piramowicza* (1802), a za błędną F. Dmochowskiego, *Wia-*

oddany do lwowskiego kolegium jezuickiego, gdzie przez dekadę pobierał nauki, aż do ukończenia szkoły średniej i wysłuchania trzyletniego kursu wykładów z filozofii; po czym w 1754 r. wstąpił do zakonu. Jezuicki zakonnik odbył rozpoczęty 10 sierpnia 1754 r., a zakończony w 1757 r. trzyletni nowicjat w Domu św. Szczepana w Krakowie, następnie przebywał w kilku domach zakonnych, gdzie oprócz zadań formacyjnych, studiował teologię, uczył w szkółce jezuickiej, wykładał poetykę. Kolejno posługiwał w Jurowicach – tam rozpoczął pracę pedagogiczną, obejmując posadę nauczycielską, następnie nauczał poetyki w Łucku na Wołyniu, wreszcie ponownie znalazł się w rodzinnym Lwowie.

Długi okres przygotowań, w tym trzyletnie studia teologiczne w Wyższym Kolegium Lwowskim, zakończył się w 1763 r. przyjęciem niższych święceń kapłańskich, a rok później uzyskaniem doktoratu z teologii². Przez kolejne dwa lata Piramowicz jako młody jezuita przebywał w Krzemieńcu, sprawując „funkcje kaznodziei i profesora teologii moralnej” oraz oddając się pracy nad tłumaczeniem bajek Fedra³. Następnie w 1766 r. znalazł się w Jarosławiu, gdzie odbył ostatnią próbę zakonną i po roku wrócił do Lwowa. Znaczący wpływ na dalsze losy Piramowicza miały zwłaszcza okresy lwowskie. W tutejszym kolegium zawarł znajomość z rektorem ks. Mateuszem Szembekiem, a także z Wacławem Rzewuskim oraz z rodzinami Jabłonowskich i Potockich⁴.

Po śmierci kasztelana lwowskiego Józefa Potockiego, jego trzech najmłodszy synowie: Kajetan, Paweł i Jan oddani zostali do jezuitów, a pieczę nad nimi powierzono Piramowiczowi. W 1767 r. jako opiekun młodych Potockich wyjechał na dłużej za granicę. Trzyletnia podróż Piramowicza to okres spędzony we Francji i Włoszech, będący czasem podróży intelektualnej, a zarazem posługi zakonnej i nauczycielskiej. „Dzięki temu wyjazdowi zetknął się z francuskim oświeceniem i poznał źródła nowej literatury, która przenikała wprawdzie

domość o życiu i pismach G.P. (1803) (A. Knot, Nowe przyczynki, s. 5). Monografia K. Mrozowskiej, Grzegorz Piramowicz jako sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych (1775–1787), wydana przez Bibliotekę Narodową, ukazała się w 1958 r.

2 Z. Gołębiowska, *Grzegorz Piramowicz w kręgu mecenatu Czartoryskich*, w: *Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, s. 104.

3 K. Mrozowska, *Wstęp*, w: G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, oprac. i wstęp K. Mrozowska, Wrocław 1959, s. VI.

4 K. A. Boreczek, *Prywatne życie Grzegorza Piramowicza*, w: *Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, s. 64.

coraz szerszym nurtem do Polski, ale której zrozumienie zawdzięczał niewątpliwie pobytowi za granicą. Także i pobyt w Rzymie wzbogacił jego wiedzę i umożliwił dalszą pracę nad rozwijaniem i pogłębianiem swych zdolności”⁵.

W Wiecznym Mieście zaprzyjaźnił się z Ignacym Potockim, który kształcił się w Kolegium Pijarów Nazarenium. To spotkanie wpłynęło na całe życie Piramowicza. Wraz z wychowankami spędził w Rzymie dwa lata, zamieszkując w kolegium jezuickim, a także sprawując pieczę nad katedrą teologii moralnej rzymskiego kolegium, którą włoscy jezuici powierzyli mu w dowód uznania dla jego wiedzy. Tamże 15 sierpnia 1769 r. złożył wieczyste śluby zakonne. Wszystko to zaowocowało po powrocie do Polski w 1770 r. „skierowaniem do pracy nauczycielskiej w kolegium lwowskim”⁶.

Piramowicz wykladał logikę i filozofię, sprawował również funkcję kaznodziei katedralnego, głosił kazania, które oddziaływały wychowawczo, wpływały również na postawy patriotyczne i obywatelskie lwowskiej społeczności⁷. Poza tym zasłynął jako autor okolicznościowych ód o podniosłych tematach, wysokim stylu i zaangażowaniu w akt wypowiedzania⁸. Zjednał sobie w ten sposób przychyłność elit, więc po rozwiązaniu zakonu jezuitów w 1773 r., za sprawą protektora Ignacego Potockiego, opuścił lwowskie kolegium i przybył do Warszawy⁹. Najpierw pełnił obowiązki pisarza i doradcy Potockiego, następnie w 1774 r. został urzędowym wizytatorem Komisji Edukacji Narodowej, a w 1775 r. objął funkcję sekretarza Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych¹⁰. W tymże roku otrzymał od swego opiekuna probostwo w Kurowie, a następnie od Adama Czartoryskiego urząd proboszcza w Końskowoli. Był to czas dbania o dobro-

5 K. Mrozowska, *Wstęp*, s. VII. Warto nadmienić, że oprócz trzyletniej podróży do Francji i Włoch, biografowie Piramowicza wzmiankują o jego kilku innych wyjazdach za granicę w okresie jezuickim, m.in. do Włoch, Szwajcarii czy Belgii. Np. 11 sierpnia 1761 r. Piramowicz otrzymał od stryja Michała Piramowicza 500 zł na podróż rzymską (A. Knot, *Nowe przyczynki do biografii księdza Grzegorza Piramowicza*, s. 11.), a wiosną 1772 r. wyjechał do Belgii i przebywał w Spa z prałatem Adamem Rzewuskim (*Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, s. 65).

6 Tamże, s. IX.

7 S. Gawlik, *Grzegorz Piramowicz – idee – słowa – czyny*, Opole 2006, s. 29.

8 T. Kostkiewiczowa, *Oświecenie. Słownik literatury polskiej*, Gdańsk 2007, s. 127.

9 S. Gawlik, *Grzegorz Piramowicz*, s. 30.

10 E. M. Ziółek, *Działalność Piramowicza w Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, s. 82.

stan w Kurowie¹¹ (sprowadził tam matkę i rodzeństwo) oraz intensywnej pracy na rzecz Komisji Edukacji Narodowej. „Okres zamieszkiwania i kapłańskiej posługi w Kurowie, przerywany częstymi wyjazdami do Warszawy, w której niekiedy, ze względu na mocno absorbujące go obowiązki sekretarza Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, musiał przebywać przez kilka miesięcy, należy do najpracowitszych w życiu Piramowicza. Z tym też okresem łączy się powstanie najważniejszych jego prac o tematyce pedagogicznej”¹².

Na dłużej wyjechał z Kurowa w 1779 r., kiedy po raz drugi udał się w podróż zagraniczną do Włoch i Francji, towarzysząc żonie Ignacego Potockiego Elżbiecie z Lubomirskich oraz jego bratu Stanisławowi z małżonką. W drodze do Italii podróżni zatrzymali się w Krakowie, gdyż na Akademii Krakowskiej Piramowicz został promowany na doktora prawa i teologii, a następnie udali się do Rzymu, gdzie przebywali do końca czerwca 1780 r. Stamtąd wyjechali na kilka miesięcy do Paryża, po czym jesienią tegoż roku powrócili do Warszawy. Dwuletni pobyt Piramowicza za granicą był nie tylko nostalgiczną wyprawą śladami pierwszej, odbytej w latach 1767–1770, sprzyjał także pogłębionym studiom związanym z działalnością w KEN i pracy pisarskiej¹³. Niestety, Piramowicz podupadł na zdrowiu, a doskwierająca mu krótkowzroczność na Południu jeszcze się zaostrzyła.

Po powrocie do Kurowa, mimo dolegliwości, sumiennie wypełniał obowiązki wobec Komisji, np. wizytując szkoły w Wielkim Księstwie Litewskim. Z powodu nasilających się stanów maladycznych następowały przerwy w pracy, konieczne również ze względu na kuracje (poza chorobą oczu cierpiał na reumatyzm)¹⁴. Piramowicz rzadziej wyjeżdżał do Warszawy, najchętniej pozostawał w Kurowie, zajmując się pracą duszpasterską i gospodarstwem,

11 Ignacy Krasicki z drodzy z Warszawy do rodzinnego Dubiecka przejeżdżał przez Zamojszczyznę i mijając Kurów, zwrócił uwagę na okazały budynek plebanii. Swe wrażenia opisał we fraszce: „Więc widząc na przysionku piękną kolumnatę,/ Pomyślałem, dobrą ma tu proboszcz intratę./ I zgadłem: proboszcz kontent, a przestając na tym,/ Co posiada, rzetelnie zdał mi się bogatym” (I. Krasicki, *Wyjazd z Warszawy*). A. A. Witusik, *Z zamojskich wojaży Krasickiego*, w: *O Zamojskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej*, Lublin 1978, s. 236.

12 S. Gawlik, *Grzegorz Piramowicz*, s. 33.

13 K. Mrozowska, *Wstęp*, s. XVII-XVIII.

14 Tamże, s. XVIII-XIX. Np. w 1784 r. wyjechał do Krzeszowic, aby korzystać z kąpieli przynoszących ulgę w reumatyzmie.

a także szkółką parafialną. Na 1787 r. przypada rezygnacja Piramowicza z prac w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych, ale pozostał honorowym sekretarzem Komisji i otrzymał dożywotnią pensję. Pozwoliło mu to przygotować dzieło o poezji i wymowie. Opracowywał także pisma i odezwy, które Komisja powierzała jego pióru.

Z entuzjazmem przyjął uchwalenie Konstytucji 3-go Maja. Mocno przeżywał – o czym świadczy korespondencja – inne wydarzenia polityczne. Martwiły go klęski „z powodu przegranej wojny z Rosją i postępów Targowicy [...]”. Cierpiał też bardzo z powodu prób rozbicia przez Targowicę Komisji Edukacji Narodowej, w której dzieło tyle pracy włożył¹⁵. Po napisaniu antytargowickiego *Uniwersału zachęcającego młodzież edukującą się w szkołach do błagania Boga o odwrócenie nieszczęść i klęsk od Ojczyzny naszej*¹⁶, wzbudziwszy gniew targowiczán, schronił się w obawie przed zemstą u Czartoryskich w Puławach i Sieniawie. W 1793 r. udał się na leczenie dolegliwości reumatycznych do Baden, jednak kuracja niewiele pomogła. Po powrocie do Kurowa, mimo złego stanu zdrowia, do 1797 r. pełnił obowiązki duszpasterskie. Następnie wyjechał do Lwowa i Krakowa, gdzie spotkał się z internowanym przez władze austriackie Potockim, dzieląc z nim los w więzieniu w Ołomuńcu¹⁷. W konsekwencji utracił probostwo w Kurowie i w 1800 r. przeniósł się do Międzyrzecza na Podlasiu, jednak na tym probostwie schorowany i prawie ociemniały Piramowicz żył krótko. Zmarł 14 listopada 1801 r., pozostawiając znaczący dorobek, w tym fundamentalną rozprawę *Powinności nauczyciela*, istotną w dyskursie edukacyjnym i aksjologii m.in. ze względu na wpływ pracy na tradycje dobrego wychowania. „Jej tradycja – pisał Gustaw Ostasz – zobowiązuje, kładzie akcent na nierozdzielność kształcenia i wychowania”¹⁸.

15 Tamże, s. XX-XXI.

16 W. Wisłocki, *Poczet chronologiczny prac drukowanych i rękopiśmiennych Grzegorza Piramowicza*, Kraków 1877, s. 217. Cyt. za: Grzegorz Piramowicz i jego epoka, s. 100.

17 J. Ziółek, *Związki Grzegorza Piramowicza z Potockimi*, w: Grzegorz Piramowicz i jego epoka, s. 100.

18 G. Ostasz, *Apoteoza prymarnej aksjologii edukacyjnej*, w: *Problemy integracji i zagadnienia aksjologiczne w edukacji polonistycznej*, red. E. Mazur, D. Hejda, Rzeszów 2012, s. 233.

„Służba piórem” i działalność pedagogiczna Grzegorza Piramowicza

Twórczy i niezwykle intensywny okres aktywności pisarskiej i pedagogicznej Piramowicza zbiegł się w czasie z ukonstytuowaniem się i działalnością Komisji Edukacji Narodowej. Utworzenie KEN nastąpiło 14 października 1773 r., a już w kolejnych dniach odbyło się pierwsze posiedzenie jej członków oraz uroczystość przedstawienia królowi Stanisławowi Augustowi. 24 października Komisja ogłosiła uniwersał do narodu, w którym m.in. zaprezentowała swoje cele, a w ślad za tym Piramowicz poproszony o „wsparcie komisarzy fachową radą wydał broszurkę pt. *List do przyjaciela o Komisji Rzeczypospolitej nad Edukacją Narodową*”, w której przedstawił zadania i plany nowego urzędu¹⁹. Dzięki znajomości z Potockim, który od początku wszedł w skład Komisji (w latach 1775–1791 sprawował funkcję prezesa Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych), Piramowicz jako jego doradca wkrótce został sekretarzem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Było ono najważniejszym organem podległym Komisji, jej wydziałem pedagogicznym²⁰. Zostało utworzone w celu przygotowania nowych podręczników, dostosowanych do przepisów i zarządzeń Komisji, ponieważ jej członkowie szybko przekonali się, że same dyrektywy nie wystarczą, aby kształcić w nowym duchu. Oczywiście, potrzebne były zarówno podręczniki dla uczniów, jak i dla nauczycieli.

Jako sekretarz Towarzystwa Piramowicz był twórcą wielu ustaw i dokumentów KEN, autorem cenionych przemówień, dzieł i podręczników. „Okazał wielki zmysł pedagogiczny”, był świetnym organizatorem prac w obrębie Towarzystwa, jego wyrazistym reprezentantem oraz obrońcą. Zasłynął jako autor mów sprawozdawczych, które rokrocznie wygłaszał w obecności króla i dygnitarzy, a następnie publikował²¹. W przemówieniach podkreślał wartość zdobywania wiedzy oraz zadania nowej szkoły związane z wychowaniem młodzieży, mówił o konieczności edukacji ludu i potrzebie kształcenia kobiet, podnosił sprawy związane z uznaniem stanu nauczycielskiego za godny najwyższego

19 S. Kot, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków 1923, s. 14.

20 Tamże, s. 25; K. Mrozowska, *Grzegorz Piramowicz jako sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych (1775–1787)*, s. 164–167.

21 Tamże, s. 25; G. Piramowicz, *X Grzegorza Piramowicza Mowy miane w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych w latach 1776–1788*, Kraków 1889.

uznania. W początkowym okresie działalności KEN mowy Piramowicza miały spełniać funkcje polemiczne względem „szlacheckich krytyków reformy szkolnej”, w późniejszym „urabiać opinię szlachecką”²². Jego sprawozdania dokumentowały zakres prac Towarzystwa, czyli opracowywanie programów kształcenia, metodykę pracy nauczycieli, przygotowanie podręczników, a także działalność administracyjną (wizytacje szkół, nadzór nad sprawozdawczością).

Warto podkreślić, że Piramowicz miał znaczący udział w działalności wydawniczej Towarzystwa, udzielał wskazówek metodycznych, recenzował prace. Został współautorem podręcznika dla uczniów zatytułowanego *Elementarz dla szkół parafialnych*, opublikowanego w 1785 r. Przygotował część poświęconą nauce moralnej (wydawaną później wielokrotnie osobno jako *Nauka obyczajowa dla ludu*). *Elementarz* został przychylnie przyjęty przez „znawców zagadnień szkolnych”, wciąż jednak brakowało przygotowanych do pracy nauczycieli szkół parafialnych i wskazówek metodycznych w zakresie celów tychże szkół, programów, metod nauczania, postępowania z dziećmi i współpracy z rodzicami. „I tak zrodziła się w Towarzystwie do ksiąg elementarnych myśl, zainicjowana prawdopodobnie przez Piramowicza, opracowania książki przeznaczonej wyłącznie dla nauczycieli, stanowiącej ich »vademecum« w trudnej pracy szkolnej. Napisania takiej książki podjął się Piramowicz”²³.

Powstała autorska rozprawa *Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia*, która ukazała się drukiem w 1787 r. Był to ceniony poradnik metodyczny, stanowiący continuum reformy szkolnictwa. Piramowicz był wizytatorem z ramienia KEN, a dodatkowo opiekował się założoną w 1783 r., wyposażoną przez Potockiego, szkołą w Kurowie, znał więc potrzeby nauczycieli szkół parafialnych. Był nie tylko teoretykiem, ale także praktykiem. Był również znawcą literatury przedmiotu, zwłaszcza dorobku pedagogów, poza tym chciał się podzielić materiałem zebranym w podróży do Francji i Włoch. Za granicą poznał ludzi, z którymi rozmawiał na tematy szkolne, miał też możliwość zapoznania się z organizacją szkolnictwa francuskiego i włoskiego, zetknął się „z teoretykami nowych reform szkol-

22 E. M. Ziółek, *Działalność Piramowicza w Komisji Edukacji Narodowej*, w: Grzegorz Piramowicz i jego epoka, s. 88–89.

23 K. Mrozowska, *Wstęp*, s. LVIII.

nych”²⁴. Jednocześnie miał świadomość, że jego program reformatorski przewyższa dokonania Europy Zachodniej w zakresie reform oświatowych²⁵. Poza tym w pracy pisarskiej odwoływał się do literatury pięknej i myśli filozoficznej. Wszechstronne rozpoznania i studia pedagogiczne zaowocowały powstaniem znakomitego dzieła, wieńczącego pracę Piramowicza na rzecz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. *Powinności nauczyciela* poświadczają wkład autora w reformowanie oświaty czasów stanisławowskich oraz wpływ na fundamentalne zasady dobrego wychowania i późniejsze oddziaływanie na aksjologię edukacyjną.

Piramowicz podkreślał, że nauczyciel miał być nie tylko źródłem wiedzy, ale także krzewicielem kultury, osobą która wpłynie na rozwój środowiska wiejskiego i drobnomieszczańskiego, pomoże w „przekształcaniu bytu materialnego i pojęć moralnych” wychowanków²⁶. Każda z czterech części rozprawy poświęcona została szczegółowemu omówieniu zadań i różnych ról nauczycieli szkół parafialnych.

Część pierwsza związana z zadaniami nauczyciela, funkcjonowaniem szkoły, zasadami dotyczącymi nagród i upomnień, współpracy ze środowiskiem łączy się w sposób oczywisty z częścią trzecią, poświęconą wychowaniu moralnemu. Dobre obyczaje i imponderabilia dotyczyły m.in. „zachowania właściwej postawy w stosunku do bliższego i dalszego otoczenia, umiejętności obcowania z ludźmi [...], nauczania dzieci zasad wiary”²⁷. Nauka obyczajowa stanowiła jeden z przedmiotów nauczania i odbywała się w szkole, religia odbywała się w kościele, aczkolwiek jej nauczaniem zajmował się nauczyciel. Istotna jest także część druga rozprawy: *O wychowaniu dzieci, a zwłaszcza po wsiach miasteczkach, co do ciała, to jest co do zdrowia i sił*, odnosząca się do zdrowia i sprawności fizycznej oraz część czwarta obejmująca „uwagi dotyczące realizowania programu nauczania i metod [nauczania – dop. E.M.] poszczególnych przedmiotów”²⁸.

24 Tamże, s. LXI.

25 J. Ziółek, *Związki Grzegorza Piramowicza z Potockimi*, w: *Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, s. 99.

26 K. Mrozowska, *Wstęp*, s. LXIII.

27 Tamże, s. LXVII.

28 Tamże, s. LXVIII.

Poradnik zawierał wszystko, co „dotyczyło pracy nauczyciela w szkole i jego oddziaływania wychowawczo-społecznego poza szkołą”²⁹. Ważna była osobowość nauczyciela, który powinien być dobry, wyrozumiały, sprawiedliwy, konsekwentny, dbający o ciągły rozwój. Piramowiczowi zależało na podniesieniu rangi pracy nauczycielskiej, było to jedno z zadań KEN, przy czym upominając się o szacunek i poważanie dla nauczyciela, stawiał mu wysokie wymagania moralne i umysłowe. Podkreślał, że nauczanie powinno się łączyć z wychowaniem. Słusznie konstatawał, że nauczyciel nie jest powołany tylko do tego, aby uczyć dzieci czytać i pisać, ale aby wychowywać „ludzi poczciwych [...], zadość czyniących swoim powinnościom”³⁰. Zwracał uwagę na wychowanie patriotyczne i obywatelskie oraz praktyczne przygotowanie do życia (np. naukę rzemiosła czy ogrodnictwo).

Powinności nauczyciela pomyślane jako wykładnia gruntownej reformy oświaty i wychowania były wielokrotnie wznawiane. Dziś mają znaczenie historyczne, ale też pokazują, jak ważna jest etyka zawodu nauczyciela, otwartość, myślenie krytyczne.

Reforma szkolnictwa z czasów Komisji Edukacji Narodowej „wywołała [również – dop. E.M.] zapotrzebowanie na nowe podręczniki z dziedziny wiedzy o poezji i wymowie”³¹. Powstał wówczas m.in. traktat Piramowicza *Wymowa i poezja dla szkół narodowych*, skupiony na zagadnieniach sztuki słowa, wydany w 1792 r. Podręcznik do wymowy był bardziej rozbudowany niż *Powinności*, składał się z dwunastu rozdziałów i miał służyć do nauki poprawnej wymowy polskiej oraz pomóc nauczycielowi w zakresie doboru metod nauczania wymowy i poezji. „Piramowicz [...] uważał, że nauka wymowy posiada ogromne wartości wychowawcze. Toteż kształcenie właściwych pojęć i wyrabianie odpowiedniej postawy moralnej przedkładał nad wykształcenie erudycyjne”³². W preambule dzieła sformułował następujące intencje dotyczące oddziaływania dzieła: „Wpoić w ćwiczącą młodzież miłość cnoty i prawdy; wystawić z nich dobrych ludzi, dobrych obywateli, dobrych urzędników; ostrzec

29 Tamże, s. LXXII.

30 G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela*, s. 56.

31 T. Kostkiewiczowa, *Myśl literacka polskiego Oświecenia (zarys problemów badawczych)*, w: *Oświeceni o literaturze. Wypowiedzi pisarzy polskich 1740–1800*, oprac. T. Kostkiewiczowa i Z. Goliński, Warszawa 1993, s. 8.

32 K. Mrozowska, *Wstęp*, s. XLV.

i ochronić od błędów rozsądkowi i słuszności przeciwnych [...], zdradę pospolitej rzeczy większym moim usiłowaniem było, niż ukazać istotę i pomocy wymowy, niż sprawić dobry gust w mówieniu i pisaniu”³³. Omówił zatem w podręczniku wzorcowe postawy, ilustrując je przykładami z literatury pięknej, pisał o służbie ojczyźnie, bohaterstwie, ofiarności, poświęceniu³⁴. Podpowiadał, jak zachęcić uczniów do samodzielnego myślenia.

Piramowicz podkreślał przy tym moc oddziaływania wymowy, a wolność słowa uznawał za jedną z najwyższych wartości społecznych, uzasadniając tę tezę autorytetem starożytnych teoretyków wymowy i nawiązując do retoryki z czasów rzymskich. Z kolei idea posłannictwa poezji wywiedziona została z *Listu do Pizonów* Horacego³⁵. Rozwój literatury opierał się wówczas na wzorach klasycznych (antycznych i francuskich)³⁶. Oprócz czerpania z myśli starożytnych, Piramowicz inspirował się XVIII-wieczną literaturą francuską i jej dyskursem. Omówił także dwie nowe kategorie wprowadzone w XVIII w. do dyskursu na temat literatury, tzn. wyobraźnię (imaginację) oraz piękno w odniesieniu do „poezji jako sztuki pięknej spełniającej określone wymogi estetyczne”³⁷, chociaż samo pojęcie estetyka pojawiło się nieco później, w okresie postanisiawowskim. „Tam tylko jest piękne, gdzie zachodzi połączenie przedziwne rozumu i wzruszenia serca, logiki i wymowy”³⁸ – konstatował.

Wymowę i poezję Piramowicz potwierdził, że był znawcą retoryki, wszak nauczanie literatury miało wówczas charakter retoryczny, a utwór literacki był wzorcem wysłowienia³⁹, a nade wszystko był znakomitym pedagogiem i wychowawcą.

33 G. Piramowicz, *Wymowa i poezja dla szkół narodowych*, w: *Oświeceni o literaturze*, s. 477.

34 K. Bartnicka, *Wychowanie patriotyczne w Szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973, s. 199.

35 T. Kostkiewiczowa, *Myśl literacka polskiego Oświecenia (zarys problemów badawczych)*, s. 12–13.

36 M. Klimowicz, *Formowanie się klasycyzmu stanisiawowskiego*, w: *Oświecenie*, Warszawa 1980, s. 111.

37 T. Kostkiewiczowa, *Myśl literacka polskiego Oświecenia (zarys problemów badawczych)*, s. 31; 33.

38 G. Piramowicz, *Wymowa i poezja dla szkół narodowych*, s. 552.

39 A. W. Labuda, *Wprowadzenie*, w: *Lekcje czytania. Eksplikacje literackie*, cz. 1, red. W. Dynak, A. W. Labuda, Warszawa 1991, s. 11.

Język jako wartość to niezwykle istotny i aktualny problem, zwłaszcza we współczesnym świecie. Według Kazimierza Ożoga „człowiek to *homo loquens*. Od tysięcy lat utrzymuje się przekonanie, że do istoty człowieka należy przede wszystkim mowa, najdoskonalszy w społeczności ludzkiej system znaków, pierwotnie mówionych, wtórnie pisanych (obrazkowych) służących do porozumiewania się osób, i kolejno spełniających inne funkcje we wspólnotach komunikacyjnych”⁴⁰. Henryk Kurczab zwraca uwagę na znaczenie postawy ‘być’ i posługiwanie się kodem rozwiniętym języka, który charakteryzuje się „bogactwem słownictwa, łatwością wyrażania głębszych uczuć, nazywania wartości moralnych”⁴¹. Wzorców takiego wysłowienia można szukać w literaturze pięknej i sztukach synkretycznych.

Tradycje dobrego wychowania i aksjologia edukacyjna w dydaktyce literatury

Rozprawy Grzegorza Piramowicza z czasów Komisji Edukacji Narodowej uznać trzeba za teksty fundamentalne dla tradycji dobrego wychowania i aksjologii edukacyjnej.

Aksjologia ogólna to nauka o wartościach i teoria wartościowania, która zajmuje się badaniem natury wartości, ustalaniem norm i kryteriów wartościowania, oznacza też konkretny system wartości. Aksjologia pedagogiczna jako jedna z odmian aksjologii zajmuje się „wartościami, które wychowanie ma zaszcześcić w wychowankach”⁴². Edukacja aksjologiczna to „nauczanie o sposobach traktowania wartości, wartościowania, o sposobach ich uzasadniania, a także o uwarunkowaniach i konsekwencjach różnych postaw wobec wartości”⁴³.

Rozważając zagadnienia aksjologii edukacyjnej, warto uwzględnić następujące problemy:

40 K. Ożóg, *Słowo wstępne*, w: H. Kurczab, *W trosce o poprawność języka ojczystego. Polszczyzna dawna i dzisiejsza*, Rzeszów 2019, s. 6.

41 H. Kurczab, *W trosce o poprawność języka ojczystego. Polszczyzna dawna i dzisiejsza*, Rzeszów 2019, s. 33.

42 W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1998, s. 15.

43 K. Olbrycht, *Wychowanie do wartości i wartościowania*, w: *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*, Katowice 2000, s. 89.

- odkrywanie, poznawanie języka wartości;
- mówienie o wartościach;
- rolę wychowania do wartości w rozwoju świadomości aksjologicznej⁴⁴.

Tekst kultury „zawsze funkcjonuje i pozostaje w jakimś stosunku do jakiegoś systemu wartości, jakieś ideologii, jakiegoś światopoglądu. Dlatego istotne jest, by nauczyciel oprócz tego, że przekazuje o wartościach wiedzę filozoficzną, etyczną, historyczną, literacką, pełnił funkcję mistrza, który kształtuje postawy, pokazuje kierunki, objaśnia”⁴⁵. Rozpatrując zagadnienie w perspektywie dydaktyki literatury, można postawić tezę o wpływie wybranych lektur na wychowanie do wartości. Aksjologia edukacyjna wpisana jest w edukację polonistyczną, zatem polonista podejmuje zadania formacyjne, wychowuje „poprzez trud pogłębionego poznania”, stawia wymagania, kształtuje postawy „twórcze, estetyczne i etyczne, uczy niezgody na wszelkie zło”⁴⁶. Wiąże się to z funkcjonowaniem autorytetu nauczyciela rozumianego jako szacunek, zaufanie, poważanie osoby, która jest ekspertem, ale także doradcą i przewodnikiem⁴⁷. Postawa dialogu i poszukiwania wartości kształtuje się dzisiaj poprzez relacje nauczyciela z uczniami, cechujące się wzajemnym zrozumieniem i szacunkiem⁴⁸. W dydaktyce akademickiej pojęcie autorytetu (znawstwa i charakteru) wiąże się m.in. z otwartością wobec drugiej osoby w relacji mistrz – student⁴⁹.

Koncepcja lekcji języka polskiego lub zajęć z dydaktyki literatury poświęconych kształtowaniu postaw i wychowaniu ku wartościom powinna obejmować:

- 44 H. Kurczab, *Kształcenie świadomości aksjologicznej*, w: *Problemy integracji i zagadnienia aksjologiczne w edukacji polonistycznej*, s. 212.
- 45 A. Pilch, *O rozpoznawaniu i urzeczywistnianiu wartości w poezji współczesnej*, w: *Wartościowanie a edukacja polonistyczna*, red. A. Janus-Sitarz, Kraków 2008, s.146.
- 46 B. Chrzastowska, *Polonistyka w szkole. Dylematy pozorne i rzeczywiste*, w: *Wiedza o literaturze i edukacja. Księga referatów Zjazdu Polonistów Warszawa 1995*, red. T. Michałowska, Z. Goliński, Z. Jarosiński, Warszawa 1996, s. 121–122.
- 47 *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. I: A–F, red. J. M. Śnieciński, Warszawa 2003, s. 69.
- 48 W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, s. 29.
- 49 K. Jaskot, I. Jazukiewicz, *Rola zawodowe nauczyciela akademickiego*, w: *Wprowadzenie do pedagogiki szkoły wyższej*, red. K. Jaskot, Szczecin 2006.

Rozpoznanie

- poznanie pojęć nazywających wartość,
- dostrzeżenie idei tekstu.

Zrozumienie

- wypełnienie treścią abstrakcji,
- ocenę hipotetyczną,
- dostrzeżenie związków z innymi składnikami w świecie fikcyjnym.

Respektowanie

- uznanie wartości za własną,
- wpisanie jej w hierarchię wartości dotychczas akceptowanych,
- kierowanie się nią we własnych wyborach, własnym życiu⁵⁰.

Przykładem lektury aksjologicznej może być interpretacja wiersza *Potęga smaku* Zbigniewa Herberta⁵¹, przedstawiciela neoklasycyzmu, poety kultury, który w lirykach i esejach podejmował dialog z tradycją, a także uniwersalne problemy egzystencjalne, dotyczące wyborów, postaw, wierności ideałom; dość wspomnieć, że w okresie PRL-u reprezentował postawę niezgody na zniewolenie. Utwór *Potęga smaku* powstał w latach siedemdziesiątych XX w., jednak ze względu na cenzurę wstrzymano jego publikację na łamach „Tygodnika Powszechnego” w 1980 r. Ogłoszony został w 1981 r. w drugoobiegowym czasopiśmie „Zapis”⁵², następnie znalazł się w tomie *Raport z obłąkanego Miasta i inne wiersze* (1983).

Wiersz Herberta dedykowany jest Izydorze Dąmbskiej, profesor filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego, wykładowczyni poety podczas jego studiów filozoficznych. W 1964 r. została ona usunięta z uczelni z powodów politycznych, broniła bowiem praw do wolności jednostki, prawdy, niezależności myśli, elementarnych zasad moralnych. Za sprawą dedykacji i sytuacji lirycznej utworu poeta mówi w wierszu o wszystkich niezależnych ludziach pióra i intelektualistach, którzy nie ulegli pokusom, nie „rozsmakowali” się socrealistyczną rze-

50 E. Nowak, *Tekst literacki a uczenie przez i dla wartości*, w: *Przygotowanie ucznia do odbioru różnych tekstów kultury*, red. A. Janus-Sitarz, Kraków 2004, s. 84.

51 Z. Herbert, *Potęga smaku*, w: *Wiersze zebrane, opracowanie edytorskie R. Krynicki*, Kraków 2011, s. 523–524. Wszystkie cytaty z wiersza pochodzą z tego wydania (w nawiasie podaję numer strony).

52 Z. Herbert, *Potęga smaku*, Pierwodruk: „Zapis”, 1981, nr 18.

czywistością. Jak pisze Stanisław Barańczak: „lata triumfującego socrealizmu to okres prawie całkowitej nieobecności Herberta w życiu literackim – a raczej świadomej odmowy uczestniczenia w nim”⁵³. Poeta mówi:

To wcale nie wymagało wielkiego charakteru
nasza odmowa niezgoda i upór
mieliśmy odrobinę koniecznej odwagi
(s. 523)

Słowa wypowiedziane w imieniu ludzi pióra, odnoszą się do funkcjonowania pisarzy w czasach PRL-u. Jednak Herbert nie motywuje gestu niezgody względami moralistycznymi, lecz estetycznymi⁵⁴. Zapowiada to tytułowa formuła: ‘potęga smaku’ nawiązująca do frazeologizmu „dobry smak”. Smak oznacza poczucie piękna, harmonię. Mieć dobry smak/gust to mieć poczucie estetyki, wycucie piękna. Znaczenie poezji kultury potwierdzają słowa: „Tak więc estetyka może być pomocna w życiu/ nie należy zaniedbywać nauki o pięknie” (s. 524).

Zbiorowy podmiot liryczny, zarazem bohaterowie wiersza nie podporządkowali się nowomowie, nie popierali komunistycznych metod rządzenia, zachowali niezależność („mieliśmy odrobinę koniecznej odwagi”). Stwierdzenie powtórzone w innym miejscu wiersza: „mieliśmy odrobinę niezbędnej odwagi” (s. 524), a także wyznanie: „Nasze oczy i uszy odmówiły posłuchu/ książęta naszych zmysłów wybrały dumne wygnanie” (s. 524) – podkreślają taką postawę. Była to postawa wyprostowana – mimo wszystko, „choćby za to miał spaść bezcenny kapitel ciała/ głowa” (s. 524). Odmowa wymagała wyzbycia się strachu, odwagi i silnego charakteru. W interpretacji utworu istotny jest obraz PRL-u, poeta z ironią odnosi się do metod stosowanych przez ówczesną władzę:

samogonny Mefisto w leninowskiej kurtce
posyłał w teren wnuczka Aurory
chłopców o twarzach ziemniaczanych
bardzo brzydkie dziewczyny o czerwonych rękach
(s. 523)

53 S. Barańczak, *Uciekinier z utopii. O poezji Zbigniewa Herberta*, Wrocław 1993 s. 29.

54 Tamże, s. 30.

Dyktator o wątpliwym morale miał do dyspozycji zewnątrzsterownych ludzi, którymi mógł manipulować. Brakowało im jednakże zalecra intelektualnego, nie mogli więc zwербować do współpracy intelektualistów. Mowa oczywiście o tych, którzy nie ulegli ukąszeniu heglowskiemu, nie zaakceptowali nowomowy oraz nie podporządkowali się ograniczającej niezależność ideologii. Bez trudu rozpoznali zachowania typowe dla ówczesnych decydentów:

Zaiste ich retoryka była aż nazbyt parciana
 (Marek Tulliusz obracał się w grobie)
 łańcuchy tautologii parę pojęć jak cepy
 dialektyka oprawców żadnej dystynkcji w rozumowaniu
 składnia pozbawiona urody koniunktiwu
 (s. 523)

Wyraźny jest tutaj kontrast między tradycją retoryczną i aluzjami kulturowymi, a wypowiedzianymi z sarkazmem uwagami o postawach niemających nic wspólnego z dobrym wychowaniem. Kunsztowny, zmetaforyzowany język skontrastowany został ze słowami pochodzącymi z innych rejestrów w celu zaznaczenia siermiężnych zachowań przedstawicieli władzy totalitarnej. Dotyczy to również nieuczestniczenia przez nich w kulturze wysokiej, bowiem nawet „piekło w tym czasie było jakie/ mokry dół, zaulek morderców barak/ nazwany pałacem sprawiedliwości” (s. 523). Wymowne jest tutaj nawiązanie do „fantastycznych tworów z obrazów Hieronima Boscha” (s. 523). Na obrazie zatytułowanym *Piekło*, współtworzącym tryptyk *Ogród rozkoszy ziemskich*, jałowa, strawiona przez ogień ziemia jest miejscem tortur ludzkości. Motyw Sądu Ostatecznego był w malarstwie często podejmowany, jednak wizja Boscha znacząco różniła się od innych przedstawień tematu. Brak u niego podziału na zbawionych i potępionych, demony, potwory o nienaturalnych kształtach torturują i mordują ludzi. W malarskiej wizji Boscha ziemia jest piekłem znaczącym bezmiarem cierpień, na niej rozgrywa się piekielny spektakl – efekt fantastycznej wyobraźni malarza. Tę aluzję intertekstualną można też odczytać jako nawiązanie do metod stosowanych wobec ludzi samodzielnie myślących w czasach stalinowskich.

Adam Zagajewski w eseju ze zbioru *Poezja dla początkujących* napisał o Herbercie: „Wolny, ironiczny, niezależny. Obdarzony talentem słowa poetyckiego i nadzwyczajnym zmysłem obserwacji. [...] Siłą Herberta jest właśnie wy-

ście poza kwestię smaku. To prawda, jednocześnie dąży do przestrzegania jego reguł [...], chce, żeby go widziano jako [...] klasyka”⁵⁵.

Powyższa opinia uwiarygodnia tezę o aksjologicznym potencjale liryku *Potęga smaku*, tj. wpływie wiersza Herberta na rozpoznawanie, rozumienie i respektowanie wartości. Rozpoznanie obejmuje kreację bohatera zbiorowego, którego ideą jest obrona godności, praw jednostki, niezależności myśli i zasad moralnych. Pozwala na określenie pojęć nazywających wartości: prawda, wolność, piękno, tradycja. Zrozumienie postaw, zastanowienie się nad motywacją określonych praktyk, mówi o tym, że pisarzy i intelektualistów łączyła wspólnota idei, w czasie rządów komunistycznych wybrali gest milczenia, mając świadomość znaczenia samodzielności myślenia, tradycji kultury i estetyki. Prezentowanie postawy sprzeciwu wobec zniewolenia umysłów uświadamia istnienie ponadczasowych wartości etycznych zagrożonych we współczesnym świecie. Nawiązanie w świecie przedstawionym wiersza Herberta do rzeczywistości drugiej połowy XX w., pozwala na uświadomienie, czym był komunizm, ideologia, zniewolenie i życie za żelazną kurtyną oraz jak ważne jest respektowanie takich wartości, jak wolność czy prawda. Wychowanie do wartości potwierdza zatem dobre tradycje nauczania literatury, mówi o filiacjach i dialogach z dziedzictwem kulturowym oraz o ciągłości dziejów.

Podsumowanie

Dobre wychowanie rozumiane w perspektywie dydaktyki literatury powinno odbywać się przez literaturę piękną – w dialogu nauczycieli z wychowankami i pośrednio – pisarzami. W dydaktyce trzeba zwracać uwagę na kwestie moralne, imponderabilia, a także podkreślać wpływ ludzi pióra na kształtowanie postaw. W tym wymiarze działalność pedagogiczna Piramowicza jako reformatora oświaty i autora ważnych podręczników oraz wytycznych dla nauczycieli doby

55 A. Zagajewski, *Gdyby mnie ktoś zapytał*, w: *Poezja dla początkujących*, Warszawa 2017, s. 45; 46. Poezja Zagajewskiego (1945–2021), w tym wiersze nawiązujące do dramatu wychodźstwa (np. *Dom*, *Jechać do Lwowa*), jak również te późne z tomu *Prawdziwe życie*, w których jawi się jako pisarz moralista, kreślący pesymistyczną wizję świata i człowieka, piszący o przemijaniu, skłaniający się w stronę metafizyki, mogłaby również służyć mówieniu o wartościach i postawach.

Oświecenia oddziałuje na kolejne pokolenia osób odpowiedzialnych za kształcenie i wychowanie.

Przedstawiona tutaj próba diachronicznego spojrzenia na wychowanie i mówienie o wartościach implikuje kilka postulatów:

- dobre wychowanie we współczesnej szkole i w uniwersyteckim kształceniu studentów powinno obejmować wiedzę o wartościach, umiejętności interpersonalne, empatię, a także etyczny wymiar myślenia, zatem „powinności” nauczyciela są wciąż aktualne;
- tradycje dobrego wychowania zobowiązują do uwzględnienia w aksjologii edukacyjnej kulturowych i duchowych imponderabiliów, które tkwią w sztuce słowa naszego kręgu kulturowego;
- istnieje uzasadniona potrzeba utrzymania kanonu lektur i kształtowania postaw przez literaturę;
- uczestnictwo w kulturze to współcześnie istotna zasada dobrego wychowania, a zadaniem nauczyciela i wykładowcy jest przygotowanie uczniów oraz studentów do właściwego odbioru dóbr kultury;
- merytorycznie i pragmatycznie uzasadniona wydaje się potrzeba uwzględnienia w programach studiów uniwersyteckich zagadnień obejmujących etykę i *savoir vivre*, a na kierunkach przygotowujących do wykonywania zawodu nauczyciela przedmiotu: etyka zawodu nauczyciela.

Streszczenie: W artykule przedstawiono biografię twórczą Grzegorza Piramowicza i jego zasługi dla Komisji Edukacji Narodowej oraz zaakcentowano wpływ tej działalności na tradycje dobrego wychowania i aksjologię edukacyjną. Szkic podzielono na dwie części. W pierwszej z nich omówiona została biografia oświeceniowego jezuitę i jego „służba piórem”, potwierdzona m.in. dziełami: *Powinności nauczyciela* oraz *Wymowa i poezja dla szkół narodowych*. Pozwoliło to na podkreślenie roli poradników metodycznych oraz podręczników w kształceniu i wychowaniu, a także na uwydatnienie roli sztuki słowa w edukacji. Znaczący dorobek Piramowicza, w tym fundamentalna rozprawa *Powinności nauczyciela*, pozwoliły na zwrócenie uwagi na aktualność dzieła i jego znaczenie we współczesnym dyskursie edukacyjnym. Nawiązując do tego stwierdzenia, w drugiej części artykułu podjęto rozważania na temat roli edukacji aksjologicznej w perspektywie dydaktyki literatury, obejmujące cechy dobrego nauczyciela, kompetencje, imponderabilia oraz wpływ wybranych lektur na rozpoznawanie, rozumienie i respektowanie wartości (na przykładzie interpretacji wiersza Zbigniewa Herberta *Potęga smaku*). W konkluzji sformułowano kilka postulatów, podkreślając, że edu-

cja szkolna oraz kształcenie studentów – poza rozwijaniem umiejętności i nabywaniem wiedzy – powinny służyć wychowaniu oraz uwzględniać etyczny wymiar myślenia.

Słowa kluczowe: Grzegorz Piramowicz, kształcenie, wychowanie, edukacja aksjologiczna, dydaktyka literatury.

Bibliografia

Źródła

- Herbert Z., *Potęga smaku*, w: *Wiersze zebrane*, oprac. edytorskie R. Krynicki, Kraków 2011.
- Piramowicz G., *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, oprac. i wstęp K. Mrozowska, Wrocław 1959.
- Piramowicz G., *Wymowa i poezja dla szkół narodowych*, w: *Oświeceni o literaturze. Wypowiedzi pisarzy polskich 1740–1800*, oprac. T. Kostkiewiczowa, Z. Goliński, Warszawa 1993.
- Piramowicz G., *X Grzegorza Piramowicza Mowy miane w Towarzystwie do ksiąg elementarnych w latach 1776–1788*, Kraków 1889.

Opracowania

- Barańczak S., *Uciekinier z Utopii. O poezji Zbigniewa Herberta*, Wrocław 1993.
- Bartnicka K., *Wychowanie patriotyczne w Szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.
- Chrzastowska B., *Polonistyka w szkole. Dylematy pozorne i rzeczywiste*, w: *Wiedza o literaturze i edukacja. Księga referatów Zjazdu Polonistów Warszawa 1995*, red. T. Michalowska, Z. Goliński, Z. Jarosiński, Warszawa 1996.
- Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1: A–F, red. J. M. Śnieciński, Warszawa 2003.
- Gawlik S., *Grzegorz Piramowicz – idee – słowa – czyny*, Opole 2006.
- Grzegorz Piramowicz i jego epoka*, red. K. A. Boreczek, K. A. Witusik, Kurów 2001.
- Jaskot K., Jazukiewicz I., *Rola zawodowe nauczyciela akademickiego*, w: *Wprowadzenie do pedagogiki szkoły wyższej*, red. K. Jaskot, Szczecin 2006.
- Klimowicz M., *Formowanie się klasycyzmu stanisławowskiego*, w: *Oświecenie*, Warszawa 1980.
- Knot A., *Nowe przyczynki do biografii księdza Grzegorza Piramowicza*, Kraków 1936.
- Kostkiewiczowa T., *Myśl literacka polskiego Oświecenia (zarys problemów badawczych)*, w: *Oświeceni o literaturze. Wypowiedzi pisarzy polskich 1740–1800*, oprac. T. Kostkiewiczowa, Z. Goliński, Warszawa 1993.
- Kostkiewiczowa T., *Oświecenie. Słownik literatury polskiej*, Gdańsk 2007.

- Kot S., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków 1923.
- Kurczab H., *Kształcenie świadomości aksjologicznej*, w: *Problemy integracji i zagadnienia aksjologiczne w edukacji polonistycznej*, red. E. Mazur, D. Hejda, Rzeszów 2012.
- Kurczab H., *W trosce o poprawność języka ojczystego. Polszczyzna dawna i dzisiejsza*, Rzeszów 2019.
- Labuda A. W., *Wprowadzenie*, w: *Lekcje czytania. Eksplikacje literackie*, cz. 1, red. W. Dynak, A. W. Labuda, Warszawa 1991.
- Mrozowska K., *Grzegorz Piramowicz jako sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych (1775–1787)*, Warszawa 1958.
- Nowak E., *Tekst literacki a uczenie przez i dla wartości*, w: *Przygotowanie ucznia do odbioru różnych tekstów kultury*, red. A. Janus-Sitarz, Kraków 2004.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1998.
- Olbrycht K., *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*, Katowice 2000.
- Ostasz G., *Apoteoza prymarnej aksjologii edukacyjnej*, w: *Problemy integracji i zagadnienia aksjologiczne w edukacji polonistycznej*, red. E. Mazur, D. Hejda, Rzeszów 2012.
- Ozóg K., *Słowo wstępne*, w: H. Kurczab, *W trosce o poprawność języka ojczystego. Polszczyzna dawna i dzisiejsza*, Rzeszów 2019.
- Pilch A., *O rozpoznawaniu i urzeczywistnianiu wartości w poezji współczesnej*, w: *Wartościowanie a edukacja polonistyczna*, red. A. Janus-Sitarz, Kraków 2008.
- Słownik literatury polskiego Oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław 2002.
- Wiśłocki W., *Poczet chronologiczny prac drukowanych i rękopiśmiennych Grzegorza Piramowicza*, Kraków 1877.
- Witusik A. A., *O Zamoyskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej*, Lublin 1978.
- Zagajewski A., *Poezja dla początkujących*, Warszawa 2017.